

Pécsi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar
Interdiszciplináris Doktori Iskola
„Európa és a magyarság a 18–20. században” Doktori Program

Gyimesi Réka

**Bonyhád 19. század második feléből származó forrásainak
összekapcsolása és komplex elemzése a történeti demográfia
módszereivel**

Doktori (PhD) értekezés tézisei

Témavezetők:

Dr. habil. Nagy Mariann

KGRE, egyetemi tanár

Dr. Óri Péter

KSH NKI, tudományos főmunkatárs

Pécs, 2023

Tartalom

1. A doktori értekezés felépítése	3
2. A témaválasztás indoklása, a felhasznált források.....	5
3. Kutatói kérdések	8
4. Eredmények	9
5. Az értekezés témakörében közzétett publikációk, konferenciaszereplések.....	16

1. A doktori értekezés felépítése

1. Bevezetés
2. Historiográfiai áttekintés
 - 2.1. A történeti demográfia kialakulása
 - 2.1.1. A diszciplína nemzetközi irányai
 - 2.1.2. A magyarországi történeti demográfiai kutatások
 - 2.2. Bonyhád helytörténeti irodalma
 - 2.2.1. A település 18–19. századi története
 - 2.2.2. A népességszám alakulása a szakirodalom szerint
 - 2.3. Összegzés
3. Források, módszerek
 - 3.1. A népszámlálások
 - 3.2. Az anyakönyvi adatok – online genealógia
 - 3.3. A források összekapcsolásának módszere
 - 3.4. Kutatói kérdések
 - 3.5. Összegzés
4. Leíró statisztikai elemzés a népszámlálások alapján
 - 4.1. Fogalmi keretek
 - 4.2. A népszámlálások leíró elemzése
 - 4.2.1. Házak, háztartások
 - 4.2.2. A háztartásban betöltött szerepek
 - 4.2.3. A háztartásfők
 - 4.2.4. Férjek és feleségek
 - 4.2.5. A háztartásban élő nem rokon elemek
 - 4.3. Összegzés
5. Az adatbázis elkészítése, az összekapcsolt adatok elemzése
 - 5.1. Az adatállományok összekapcsolásának eredménye
 - 5.2. A mindhárom adatállományban szereplő egyének életútjainak elemzése
 - 5.2.1. Háztartásszerkezeti jellemzők
 - 5.2.2. A demográfiai jellemzők közötti eltérések a különböző adatállományokban
 - 5.2.3. Költözések a településen belül
 - 5.3. A valamely népszámlálásban és a genealógiában szereplő egyének életútjainak elemzése

- 5.3.1. Az újraházasodás vizsgálata
- 5.4. Mozaikcsaládok
 - 5.4.1. A Hof család
 - 5.4.2. A Stahl család
 - 5.4.3. A Faik (Feig) család
- 5.5. Összegzés
- 6. Az adatok térképre vetítése
 - 6.1. A térképek és az ábrázolni kívánt adatok el(ő)készítése
 - 6.2. Házbirtokosi adatok
 - 6.3. Lakásstatisztikai adatok
 - 6.4. Bonyhád néhány épületének és lakóinak története
 - 6.5. A lakosság felekezeti megoszlásának térbeli mintázata
 - 6.6. A foglalkozási struktúra sajátosságai
 - 6.7. Összegzés
- 7. Rokoni hálózatok a településen
 - 7.1. A kapcsolati háló (gráf) létrehozásának lépései
 - 7.2. A hálózat elemzésének eredményei
 - 7.2.1. Közeli rokonok lakóhelyei
 - 7.2.2. Közeli rokonok egy épületben, külön lakófélben
 - 7.3. Rokoni távolságok – földrajzi távolságok
 - 7.3.1. Rokonok a térképen
 - 7.4. Összegzés
- 8. Összegzés
- 9. Mellékletek
- 10. Bibliográfia
- 11. Ábrák jegyzéke
- 12. Táblázatok jegyzéke

2. A témaválasztás indoklása, a felhasznált források

A disszertáció tematikáját tekintve a történeti demográfiai kutatások sorába illeszthető. A dolgozatban leírtakkal a 19. század második felében megfigyelhető életkörülmények, együttélési formák, rokonsági hálózatok és demográfiai jellemzők jobb megismeréséhez kívántunk hozzájárulni. A történeti demográfiai kutatások természetükből fakadóan általában kis területre, többnyire egy-egy településre terjednek ki. A forrásadottságok elkerülhetetlenül befolyásolják az elemzés helyszínét illető választási lehetőségeket, jelen kutatás esetében is ez volt a fő oka annak, hogy a vizsgálat alá vont település Bonyhád lett. A helységről két népszámlálás individuális szintű adatai is fennmaradtak, 1857-ből és 1869-ből. Amellett, hogy ezek az anyagok önmagukban is értékes információkat hordoznak a településen élők számáról, különböző jellemzők szerinti összetételéről és ezekre alapozva kimerítő leíró statisztikai elemzéseket lehet végezni, mélyebb összefüggések megvilágítására önmagában mégsem ad lehetőséget ez a forrástípus. Ezért volt alapvetően fontos a genealógia bevonása és az anyakönyvi és népszámlálási adatok összekapcsolása. Az adatok dinamizálásán és az életesemények megismerésén túl egy kapcsolati háló felrajzolása és elemzése lett az adatbázis elkészítésének hozadéka, amely így jóval túlmutat egy összehasonlító, leíró elemzésen. Emellett lehetőséget nyújtott arra, hogy a klasszikus történeti demográfiai megközelítéseket – mint amilyen többek között a Laslett-féle klasszifikáció – meghaladva, egy szélesebb, komplexebb keretrendszerben dolgozva vonhassunk le következtetéseket. A korabeli kataszteri térkép kutatásba való bevonásával pedig a vizsgált kérdések sokszor földrajzi aspektussal is gazdagodtak, ezáltal komplex értelmezési keretbe kerültek.

A dolgozat kiindulópontja a korabeli népesség részletekbe menő megismerése volt, ez adta azt az értelmezési keretet, amire a további eredményeket lehetett építeni. Ezt a szakirodalmi áttekintést követően a népszámlálási anyagok leíró elemzése tette lehetővé. Az előzetes ismeretek alapján már a kutatásnak e kezdeti fázisához kapcsolódóan is megfogalmazhatók voltak bizonyos hipotézisek. Egyrészt feltételeztük, hogy Bonyhád mint egy 18. században újratelepített város, magán viselte az újranépesítés nyomait. Fájó hiánya a fennmaradt forrásanyagoknak, hogy nem tartalmaz információt a lakosság nemzetiségi összetételére vonatkozóan, így ez az aspektus sajnálatos módon kimaradt az összefüggések vizsgálatából, holott éppen a helység újratelepített mivoltából fakadóan sok kérdést tovább árnyalhatott volna, ha részletes adatokkal rendelkezünk az egyének nemzetiségi hovatartozását illetően.

A nemzetközi és a hazai történeti demográfiai kutatások eredményeiből kiindulva megfogalmazhattuk azt a várakozást is, mely szerint egyrészt dominánsak voltak az egyszerű

családos háztartásformák a településen, ám az összetett és a nem családos együttélési formák kialakításának háttérében különböző, elsősorban foglalkozásbeli sajátosságokat vártunk. Így célunk volt ennek a kérdésnek a részletesebb vizsgálata, valamint a statikus szerkezeti leírás mellett az adatok dinamizálása, az egyéni és családi életciklusok bekapcsolása és vizsgálata. Ezt nemcsak a népszámlálásokon alapuló, a meglévő adatok alapján feltételezhető modellekkel, hanem az anyakönyvi adatok bekapcsolásával, és a két népszámlálásban összekapcsolt egyének konkrét életútjainak, háztartáson belül betöltött szerepük változásainak vizsgálatával tettük meg.

Az adatbázis lehetőséget nyújtott arra is, hogy megvizsgáljuk a mindkét népszámlálásban azonosított egyének ismérvei között mutatkozó különbségeket. Így összevetettük azokat a jellemzőket, melyek mindkét összeírásban szerepeltek és releváns eredményeket várhattunk az összehasonlító vizsgálatuktól. A korabeli magas analfabetizmus miatt szinte biztos volt, hogy különbségek mutatkoznak a különböző forrásokban regisztrált születési évek között. A mindkét népszámlálás idején a településen tartózkodók esetében azt is érdemes volt megvizsgálni, hogy ugyanabban a házban maradtak-e vagy megváltozott-e a lakóhelyük. A korabeli lakosság meglehetősen mobilis volt, és ugyan a ki- és bevándorlást nem állt módunkban részletesen vizsgálni, de a településen belüli mozgásokról ezen a módon képet alkothattunk. A helyváltogatás vagy éppen helyben maradás mögött álló feltételezhető tényezőket is megvizsgáltuk, ilyen volt a foglalkozás mellett például az, hogy valaki a saját tulajdonú házában élt-e vagy albérlőként írták össze. Utóbbiról az 1857-es népszámlálás házbirtokosok személyére vonatkozó rovata nyújtott információt.

A házbirtokosi adatokat, a lakásstatisztikai jellemzőkkel együtt a kataszteri térképen is ábrázoltuk, ezzel lehetőségünk nyílt a településen megfigyelhető mintázatokat felfedezni, akár a házzal kapcsolatos statisztikai ismérvekről volt szó, akár a lakosság felekezeti és foglalkozás szerinti összetételéről. A vallási térkép kapcsán egyértelműen adta magát az a hipotézis, mely alapján az újratelepítés módjából adódóan egyrészt a római katolikusok és a protestánsok elkülönülését vártuk, ahogy feltételezhattuk azt is, hogy a zsidók is jól körülhatárolható területen éltek. Mivel a felekezetek és a foglalkozásszerkezet között vannak közismert összefüggések, ezért számíthattunk arra, hogy a bonyhádi lakosság foglalkozását ábrázoló térképen is felfedezhetők egyéni jellegzetességek. Ahogy a demográfiai jellemzők, folyamatok kapcsán is minden esetben célunk volt esettanulmányokkal kiegészíteni az elemzést, úgy a település térbeli jellemzőit illetően is fontosnak tartottuk a város életében fontosabb szerepet játszó épületek részletes bemutatását.

Végül pedig a genealógia segítségével azonosítható rokoni kapcsolatokból készítettünk el egy gráfot, mely segítségével a népszámlálások alapján azonosítható családokon túlmutatóan egy sokkal szélesebb spektrumú rokoni hálózatot rajzolhattunk fel a településen. Ennek segítségével megvizsgálhattuk, hogy a városban élő emberek közül ki kivel állt rokonságban, és a hozzátartozók milyen messze vagy éppen közel éltek egymáshoz. A népszámlálásokat felhasználó történeti demográfiai szakirodalom egyik fontos kérdése, hogy az összeírásokban kialakított lakófelek mennyire tükrözték a valós rokoni és ehhez kapcsolódó gazdasági helyzetet, így a rokoni hálózat segítségével azt is megvizsgáltuk, hogy milyen gyakran fordult elő az, hogy egymással közeli rokonságban lévő személyeket, családokat különválasztottak a népszámlálási biztosok. Kitértünk arra, hogy milyen jellemzőkkel bírtak azok, akiknek kiterjedt rokonságuk élt a településen 1869-ben és azok, akiknek senkijét sem találtuk meg Bonyhádon. Ahogy minden tartalmi egység esetén, a hálózatelemzés kapcsán is kiemeltük a módszertani lépéseket, melyek lehetővé tették a gráf elkészítését és magát az elemzést, illetve esettanulmányokkal kívántuk megvilágítani a településen lakó, de külön házban élő rokonok vagy éppen az együtt élő idegenek helyzetét.

3. Kutatói kérdések

A disszertációban használt források elemzése során első lépésként a 19. századi bonyhádi népesség demográfiai jellemzőinek megismerése volt a célunk. Ezt a két népszámlálás individuális adatokat tartalmazó ívei tették lehetővé, melyek segítségével választ kaphattunk az alábbi kérdésekre:

- Milyen összetételű volt a 19. század második felében Bonyhádon élő lakosság, hogyan alakult a kor, nemek, családi állapot, felekezet és foglalkozás szerinti megoszlása, milyen sajátosságok jellemezték a populációt?
- Mi jellemezte az együttélési formákat, mekkora méretű és milyen típusú háztartásokban éltek a bonyhádi lakosok, és ezt mi befolyásolta?
- Milyen közös vagy éppen eltérő jellemzői voltak a háztartásokban ugyanolyan szerepeket betöltő egyéneknek (pl.: háztartásfő, nem rokon elemek, stb.)?

Ezek után a népszámlálások és a genealógia összekapcsolásából létrejött adatbázis, valamint egy korabeli kataszteri térkép segítségével az alábbi jelenségek vizsgálatát tűztük ki célul:

- A lakosság mely jellemzői kapcsán figyelhetők meg jól körülhatárolható térbeli mintázatok? Újratelepített városként feltételezhető volt, hogy Bonyhád lakosságának településen belüli elhelyezkedésében különböző jellemzőik alapján elkülönülés figyelhető meg.
- Mi határozta meg, hogy a településen lakóhelyet változtatott-e valaki a két népszámlálás között?
- Mi befolyásolta az egyének újraházasodását, mitől függött, hogy ha valaki megözvegyült, ismételten házasságot kötött-e?
- Milyen módon és milyen források segítségével azonosíthatók az újraházasodások eredményként kialakuló mostoha- és mozaikcsaládok?

Végül pedig a rendelkezésre álló genealógiai adatok segítségével egy kapcsolati hálót készítettünk el, mely segítségével a népszámlálások idején a településen élők közötti rokoni kapcsolatokat tudtuk feltérképezni. A gráf segítségével arra kerestük a választ, hogy:

- Milyen jellemzőkkel bírnak azok, akiknek kiterjedt rokoni hálózata élt a településen és jellemzően mely rétegek voltak azok, akik egyedül, közeli rokonok nélkül laktak a településen?
- Akik közeli rokonai voltak egymásnak, azok közel is laktak-e egymáshoz? Esetleg egy épületben, de külön lakófélben írták-e össze őket, ahogy arra sokszor utal a szakirodalom? Ha valóban egymás közelében maradtak a családtagok, annak mi állhatott a hátterében?

4. Eredmények

A disszertációban a Bonyhádról fennmaradt 19. századi egyéni népszámlálási anyagokat, valamint ezek anyakönyvi adatokkal való összekapcsolása által létrehozott adatbázist vetettük komplex elemzés alá.

A dolgozatban felhasznált források keletkezéstörténetét, szerkezeti felépítését áttekintve, mindvégig szem előtt tartottuk a korábbi kutatásokban már megfogalmazott forráskritikai észrevételeket, melyeket az elemzés során jelen munkával is bővíteni, árnyalni tudtunk. A disszertáció megírásának egyik alapköve volt, hogy a településről megmaradt, a 19. század második felét lefedő forrásokat ne csak önmagukban lehessen elemezni, hanem az egyes forrásokban szereplő egyéneket össze tudjuk kapcsolni más adatállományokban saját magukkal, családjukkal, rokonságukkal. A célul kitűzött komplex elemzés, az egyéni jellemzőkön túlmutató, azokat közösségi és földrajzi kontextusban elhelyező vizsgálat csak úgy valósulhatott meg, hogy ennek a módszertani kihívásnak sikerült eleget tenni. E folyamat során felmerült nehézségeket, ezek áthidalását, az összekapcsolás automatizálhatóságát és ennek korlátait is részletesen bemutattuk.

A forrásokra alapuló munkát a két népszámlálási anyag leíró elemzésével indítottuk, melynek első lépése a fejezetben használt fogalmak tisztázása volt. A leíró elemzés kitért a két népességösszeírás által a településen talált lakosság különböző jellemzők szerinti összetételének bemutatására. A lakosság ismérveit követően a népszámlálásokban kialakított háztartások különböző jellemzőit tekintettük át, ilyen az átlagos háztartásnagyság, az egy háztartásra jutó házas férfiak aránya és a háztartások szerkezete. Ez utóbbit a történeti demográfiai kutatásokban alkalmazott Laslett-féle tipológia szerinti besorolással vizsgáltuk meg, így a bonyhádi eredmények más településekről származó adatokkal is összehasonlíthatóvá váltak. Az előzetes várakozásoknak megfelelően domináns volt a városban a nukleáris családok jelenléte, azonban az ennél egyszerűbb és ennél bonyolultabb formák arányának tekintetében is találtunk eltéréseket más kutatásokhoz képest. Meglehetősen magas volt az egyedül élők aránya, különösen az 1869-es népszámlálásban, így ezt a csoportot részletesen is megvizsgáltuk. A településen összeírt sok egy fős háztartás hátterében Bonyhád térségben betöltött központi szerepe húzóhatott, ugyanis az ilyen formák jelentős részét különböző tisztviselők adták, akik az általuk vállalt hivatal miatt költöztek a különböző közigazgatási és gazdasági funkciókkal bíró településre (pl.: több pénzügyi felvigyázó és ügyvéd, megyei úti biztos, orvos, tanító és lelkész is élt egyedül a lakásában).

A háztartástípusokat foglalkozások és felekezetek szerint is megvizsgáltuk, mely során szintén igazolódott a dolgozat elején megfogalmazott hipotézisünk, miszerint a családok foglalkozása alapvetően befolyásolta, hogy milyen családszerkezeti formában éltek. A szabadfoglalkozású, értelmiségi csoport körében az átlagnál jóval magasabb volt az egyszemélyes háztartások aránya, míg az összetett családszerkezet főként a földművesekre volt jellemző. Utóbbiak sok esetben idősebb korukban kerültek a háztartás élére és az életkoruk előrehaladtával egyre bonyolultabb háztartásformákban éltek. Ennek hátterében egyrészt a mezőgazdaságból élő családok munkaerősüksége állt, másrészt az öröklés módja is befolyásolta az együttélési formákat és a háztartásfői pozíció átadásának idejét. Közben egyrészt azt látjuk, hogy voltak olyan földműveléssel foglalkozó családok, ahol a gazdaság vezetése csak az apa halálával került át az egyébként már felnőtt, házas fia(i) kezébe, addig az elemzés során több példát találtunk arra is, hogy voltak a településen olyan családok is, ahol a háztartásfő még az életében visszavonult, és átadta a gazdaság vezetését az örökösének. E mögött a magyarok és a németek eltérő örökösödési stratégiáit sejthetjük, de ezt a nemzetiségi összetételre vonatkozó információ hiányában nem tudjuk adatokkal igazolni, ahogy azt sem tudjuk emiatt megvizsgálni, hogy milyen mértékű lehetett a két etnikum örökösödési szokásai kapcsán megnyilvánuló egymásra hatás, kulturális transzfer.

A háztartások elemzését a bennük élők szerepeinek vizsgálata követte, melyhez feltételezett életciklusmodelleket készítettünk el. A klasszikus életpálya a háztartásba való gyerekként vagy unokaként való megérkezéssel kezdődött az életút elején, mely szerep az egyének 20-as éveire folyamatosan átváltott a férfiak esetében háztartásfőre, míg a nőknél feleségre. A rokonként való együttélés (jellemzően a háztartásfő vagy felesége szülei vagy testvérei, akik nem alkottak önálló háztartást) inkább idősebb korban jelent meg, bár aránya elenyésző volt, főleg az 1857-es adatok szerint. A szolgálók aránya is minimális ebben az összeírásban, Pozsgai Péter forráskritikai munkáiból is tudjuk, hogy 1857-ben külön írták össze a szolgálatot teljesítőket. 1869-ben ezért látványosan megnő az arányuk, ez a szerep főként az egyének korai életszakaszára, jellemzően az önálló háztartásalapítást megelőző időszakra tehető. A népszámlálásokban összeírt háztartásfőket és nem rokon elemeket részletes vizsgálat alá vettük, korok, nemek és utóbbiak esetében alkalmazójukhoz hasonlított felekezeti összetételüket is vizsgáltuk.

A népszámlálásban szereplő házaspárok adatai alapján néhány házasságra vonatkozó jellemző megvizsgálására is lehetőség nyílt, mint a házasságkötési életkor vagy a bizonyos életkorokban meg nem házasultak aránya. Ezek kapcsán a szakirodalomból is jól ismert különbségeket fedezhettünk fel a két nem között: férfiak például jellemzően idősebb korban

kötöttek házasságot, mint a nők. A házasságkötések kapcsán a földrajzi és a felekezeti értelemben vett endogámiát is megvizsgáltuk. Míg a vallásokon belül megfigyelhető volt az azonos felekezetűek között kötött házasságok dominanciája, a házaspárok születési helye alapján nem mondhatjuk, hogy zárt lett volna a házassági piac.

A genealógia bevonásával és népszámlálási adatokhoz kapcsolásával kialakított adatbázis elemzéséről szóló fejezetet az adatállományok összekapcsolásából rekonstruálható életutak számának és típusainak áttekintésével indítottuk. A két népszámlálásban szereplő 10 000 ember kétharmad részét sikerült a genealógiában is azonosítani, 1500 főt pedig mindhárom adatállományban megtaláltunk. Ezek az életutak a legteljesebbek, az elemzések azon részét, ahol fontos volt, hogy mindkét népszámlálásból rendelkezésre álljanak információk, ezeken az adatokon végeztük el. Így vizsgáltuk meg, hogy a két összeírásban hogyan változott meg a családforma, melyben az azonosított egyéneket összeírták. Ennek eredményeképp jól kirajzolódott a családi ciklusok megléte, vagyis, hogy az egyes személy az életén belül többféle háztartástípusban is élhet, mindez attól függ, hogy a népszámlálás éppen melyik fázisában érte a családot. Ehhez kapcsolódóan az egyének háztartáson belül betöltött szerepének változásait is megvizsgáltuk.

Ezt követően a lakosok egyéni jellemzőinek elemzésére, különböző forrásokban való összehasonlítására tértünk át. Mivel mindhárom adatállományban szerepelhetett adat az emberek születési évére vonatkozóan, így megvizsgáltuk, hogy mekkora eltérést tapasztalunk a különböző forrásokban szereplő bejegyzések között. Meglehetősen sok pontos vagy 1–2 évnyi eltérést tartalmazó adatot találtunk, viszont ha az értékeket nemek szerint bontottuk, akkor kiderült, hogy a férfiak születési éveire vonatkozó bejegyzések jóval pontosabbak voltak, mint a nők esetében. Ezt a körükben eltérő mértékű alfabetizációval magyarázhatjuk. Amennyire a források eltérő szerkezete engedte, összehasonlítottuk a foglalkozás szerinti összetételt is. A két népszámlálásban feltűnően más típusú foglalkozást űző személyeket egyéni szinten is megvizsgáltuk, ahol tudtuk feloldottuk az ellentmondásokat.

Végül pedig azt vizsgáltuk meg, hogy a mindkét összeírásban szereplő személyeknek megváltozott-e a településen belüli lakhelye és ha igen, akkor mi befolyásolhatta a költözésüket. A logisztikus regresszioelemzés alapján megállapítottuk, hogy alapvető hatással volt a lakóhely megváltoztatására az, hogy valaki saját tulajdonú házban élt-e, amennyiben igen, akkor kisebb valószínűséggel költözött el, mint ha nem ő a házbirtokos. A nők nagyobb valószínűséggel változtattak lakóhelyet, mint a férfiak, ennek hátterében az állhat, hogy a házasságkötést követően jellemzően a feleségek költöztek a férjük családjához. Az egyének életkora is meghatározó volt, leginkább a 16–25 közötti korcsoportra volt jellemző a

helyváltoztatás, ezt követően minél idősebb valaki, annál kevésbé volt valószínű, hogy elköltözik. A felekezeti hovatartozás nem volt túlságosan meghatározó a modell alapján, a foglalkozás szerinti összetétel kapcsán pedig megállapítható, hogy a földművesekhez képest sokkal valószínűbb a lakóhely megváltoztatása a napszámosok esetén. Ez összefüggésben van azzal, hogy a földművesek jellemzően saját tulajdonú ingatlanban éltek, míg a napszámosoknak ez csak elenyésző részére volt igaz.

A további elemzésekhez jellegükből adódóan elég volt, hogy ha legalább az egyik népszámlálásban és a genealógiában sikerült azonosítani valakit, így a vizsgálat alá vonható személyek köre kibővült. Először az anyakönyvi adatok alapján rekonstruálható házasságok jellemzőit, különösen az újrَاهázasodás jelenségét vontuk elemzés alá, azokat a genealógiában szereplő házasságkötéseket alapul véve, melyek tagjai közül legalább egy szerepelt valamelyik népszámlálásban. Megvizsgáltuk a felek életkorát, és hogy mely korszakokban kötötték a házasságokat. A megözvegyültek újrَاهázasodásának nemek szerinti elemzése azt mutatta, hogy ugyan több nő özvegyült meg, mint férfi, a megözvegyült férfiak körében azonban jóval magasabb azoknak az aránya, akik újrَاهázasodtak. Megvizsgáltuk, hogy mik lehetnek azok a tényezők, melyek befolyásolhatják a megözvegyült felek újrَاهázasodását. Figyelembe vettük az egyének nemét, életkorát, foglalkozását, a megözvegyülés időszakát és a háztartásban élő gyermekek különböző jellemzőit. A logisztikus regresszióelemzés is kimutatta, hogy a megözvegyült személy neme jelentősen befolyásolja az újrَاهázasodás valószínűségét, a férfiak nagyobb eséllyel kötnek ismét házasságot, mint a nők. Az életkor is meghatározó tényezőnek bizonyult, minél fiatalabban özvegyült meg valaki, annál nagyobb volt az esélye, hogy ismét oltár elé álljon. A foglalkozás ebben a kérdésben semmilyen formában nem bizonyult meghatározónak, a megözvegyülés időszaka azonban befolyásolta az újrَاهázasodás valószínűségét. A 19. század közepén nagyobb volt a valószínűsége, hogy újra házasságot köt az, aki megözvegyült, míg a történelmi időben előre haladva egyre csökkent annak az esélye, hogy ismét megházasodjon valaki. A gyermekek jelenléte is befolyásolta az újrَاهázasodást, kisebb volt a valószínűsége, hogy ismét házasságot kötött az, akinek bizonyos nemek szerinti összetételű gyermekei éltek vele egy fedél alatt, mint az, akinek egyáltalán nem volt gyermeke. Szintén befolyásolta az özvegy döntését, ha 15 évesnél idősebb fiúgyermeke volt, aki már potenciális örökösnek számított. Ha a modellt nemek szerint bontottuk, akkor a fentiekhez képest egyetlen fontos különbség rajzolódott ki, mégpedig az, hogy a háztartás összetételének hatása csak a nők esetében volt szignifikáns, a férfiak kapcsán nem volt meghatározó, hogy vannak-e gyermekei és hogy ők milyen nemek és kor szerinti összetételűek.

A népszámlálások genealógiával való összekapcsolása lehetőséget adott a mostoha- és/vagy mozaikcsaládok vizsgálatára is. A népszámlálások viszonylag szűkkörűen tudnak beszámolni erről a komplex jelenségről, így kiindulópontként azt vizsgáltuk meg, hogy az összeírásokban mostohagyermekként bejegyzett személyek milyen demográfiai jellemzőkkel bírtak. Majd az adatbázis segítségével azt elemeztük, hogy hány olyan háztartást találtunk, melyben az anyakönyvi adatok alapján bizonyíthatóan nem csak édestestvérek éltek együtt és ez hány esetben esik egybe azzal, mikor a népszámlálást végző személy is külön jelezte a bejegyzésével, hogy a háztartásban mostohagyermek (is) él. Az anyakönyvi adatok által azonosított mozaik- és mostohacsaládoknak elenyésző részét lehetett volna csak a népszámlálások alapján azonosítani. Annak érdekében, hogy ezeket az összetett kapcsolatrendszereket tartalmazó együttélési formákat a statisztikai adatokon túl is megismerhessük, különböző típusú mostohacsaládok bemutatásával zártuk a fejezetet.

A különböző adatállományokban szereplő adatok azon részének, ahol ez relevánsnak mutatkozott, a földrajzi aspektusát is megvizsgáltuk. Térképre vetítettünk lakásstatisztikai és házbirtokosi adatokat is. Utóbbi esetében saját kategóriákat alakítottunk ki arra vonatkozóan, hogy a házban élő családok a saját vagy valaki más által birtokolt ingatlanban éltek-e, figyelembe véve, hogy maga a tulajdonos az épületben élt-e vagy sem. Mivel a különböző típusok a településen körülhatárolható mintákat rajzoltak ki, így ezt a kérdéskört tovább vizsgáltuk. Megnéztük hogyan alakult felekezetek és foglalkozások szerint a saját házban élés gyakorisága. A földművelőkként és a ház- és járadékbirtokosokként összeírt személyek szinte kivétel nélkül a saját tulajdonukban lévő épületben éltek, míg az iparosok, kereskedők, segédmunkások és értelmiségi csoportokra inkább az volt a jellemző, hogy más házában laktak. Ezzel összefüggésben a felekezetek szerint is különbségeket lehetett tenni, az evangélikusok – akiről tudjuk, hogy körükben magas volt a földművelők aránya – közül éltek a legnagyobb arányban a saját házukban, őket követték a reformátusok. A római katolikusok esetében fele-fele volt az arány, míg a zsidóknak csak elenyésző hányada bírt saját ingatlannal.

A lakosság felekezetek és foglalkozás szerinti összetételének térképre vetítése is jól elkülöníthető mintákat rajzolt ki. A vallási berendezkedést a 18. századi betelepítések határozták meg és ennek tovább élését figyelhetjük meg még a 19. század második felében is. Míg a protestáns felekezethez tartozók jellemzően a település északi részében éltek, addig délen főként római katolikusokat találtunk. A zsidók a belvárosban alkottak jól körülhatárolható és elkülönülő közösséget. Mivel a korábbi elemzéseink már rávilágítottak arra, hogy a felekezeti hovatartozás Bonyhád esetében erősen összefügg a foglalkozási megoszlással, így nem meglepő, hogy ennek térképre vetítése is hasonló mintázatot rajzolt ki. A földművelésből élők

nagy részét az északi területen találjuk, míg délen túlnyomórészt napszámosok, segéd munkások éltek. A település központi részén laktak a kereskedők és iparosok. Ezek az összefüggések tehát jól megvilágítják azt, hogy a település berendezkedésére alapvető hatást gyakoroltak a lakosság betelepülésének körülményei és a népesség különböző jellemzők szerinti összetétele.

Az utolsó fejezetben a településen élők közötti rokoni kapcsolatokat térképeztük fel. A népszámlálások alapján – a legjobb esetben is – csak azt tudjuk rekonstruálni, hogy az együtt élők között milyen kapcsolat van, de az általunk elkészített adatbázis segítségével a településen élő azonosított egyének közötti rokoni kapcsolatokat is felrajzolhatjuk függetlenül attól, hogy melyik épületben laktak. Első lépésként magát a gráfot kellett elkészíteni, mely segítségével az 1869-ben a településen élt és a genealógiában is azonosított 4051 személy közötti kapcsolati hálót vonhattuk elemzés alá. A gráfot alkotó kapcsolatok definiálása során úgy döntöttünk, hogy az egyéntől egy távolságnyira lévőnek azokat a hozzátartozókat tekintjük, akik szerepeltek a genealógiai adatlapján, vagyis a házastársát, gyermekét, szüleit és testvéreit.

A hálózat elemzése során egyrészt megvizsgáltuk, hogy a településen kinek mekkora volt a közeli hozzátartozóiból álló rokoni hálózata, hány különböző házban éltek és milyen távolságra helyezkedtek el egymástól. Az azonosított háztartásfők felének nem volt a saját lakófelében élő rokonain kívül más hozzátartozója a településen, a másik felének viszont legalább egy, de akár több különböző épületben is éltek hozzátartozói. Ezt a két csoportot összehasonlítva arra kerestük a választ, hogy milyen tényezők lehettek hatással arra, hogy valakinek találtunk-e településen élő közeli hozzátartozóját vagy sem. Voltak olyan foglalkozási csoportok, melyek jelentősen eltértek a teljes mintát jellemző fele-fele megoszlástól, így például a földműveseknek jóval nagyobb arányban éltek a településen rokonai, míg a szabadfoglalkozású, értelmiségi csoportnak jellemzően nem találtuk közeli hozzátartozóját a város más házaiban. A felekezeti kapcsán az előzetes várakozásoknak megfelelő mintákat láthattunk, az átlagtól való eltérést az evangélikusok esetében rögzítettünk, akiknek jellemzően több más házban is éltek rokonaik, illetve a zsidók kapcsán, akik esetében viszont általában nem találtunk közeli hozzátartozókat. A háztartástípusokat vizsgálva pedig azt figyelhettük meg, hogy a bonyolult családos együttélési formákat alkotó háztartásokat vezetőik között magasabb volt azoknak az aránya, akiknek voltak egy távolságra lévő rokonai más házakban. Ennek háttérében az állt, hogy az ilyen típusú együttélési formák a földművelők körében jelentek meg nagyobb arányban.

Mindezek kapcsán tehát megállapíthatjuk, hogy a földműveléssel foglalkozók – és a hozzájuk Bonyhád esetében szorosán kapcsolódó felekezeti jellemzőt is idekapcsolhatjuk: evangélikusok – jellemzően saját tulajdonú házaikban éltek, viszonylag ritkán változtattak lakóhelyet és meglehetősen kiterjedt közeli rokoni hálózattal rendelkeztek a településen. Ehhez

viszonyítva pedig azt láthattuk, hogy a más felekezetűek és foglalkozást űzők esetében kevésbé volt jellemző a saját tulajdonú házban élés és a kiterjedt rokon hálózattal rendelkezés, vagyis ezek a csoportok ezzel összefüggésben jóval mobilabbak is voltak, gyakrabban változtattak lakóhelyet akár a településen belül vagy hagyták el a várost.

A három legnagyobb közeli rokonsággal rendelkező személy településen élő hozzátartozóit is bemutattuk és az egyedi esetek, valamint a statisztikai eredmények kapcsán megerősíthettük a fent megfogalmazott következtetéseket és néhány lehetséges értelmezést tettünk az birtokátruházás és öröklés kapcsán.

A hálózat elemzését a rokon távolságok földrajzi távolságokkal való összekapcsolásával zártuk. A koordinátákkal felruházott térkép segítségével, valamint az ezen szereplő poligonok átalakításával minden egyénről meg tudtuk mondani, hogy pontosan hol élt 1869-ben Bonyhádon. Az adatok alapján megállapíthattuk, hogy összefüggés figyelhető meg a rokon és a földrajzi távolság között, minél közelebbi hozzátartozóról volt szó, annál közelebb élt a vizsgált egyénhez. Az átlagos távolságok bemutatása mellett becsült sűrűségfüggvények segítségével mutattuk be részletesen a rokon távolságok és a földrajzi távolságok közötti kapcsolatot. Végül a korábban már részletesen bemutatott, három legnagyobb rokon hálózattal rendelkező személyt és közeli rokonságának lakóhelyét mutattuk be a kataszteri térképen.

A disszertáció a bonyhádi lakosság 19. század második felében rögzített jellemzőinek részletes leírásán és elemzésén túlmenően, egy anyakönyvi adatok bevonásával elkészített adatbázis, valamint egy korabeli kataszteri térkép bevonásával több szempontot érvényesítő, a forrásadottságok által lehetővé tett legszélesebb spektrumon elvégzett elemzést mutatott be. A népszámlálásban rögzített ismérvek így magyarázó változói lehettek több olyan, komplex kérdés vizsgálatának, mint az újraházasodás, a településen belüli lakóhelyváltás, a saját birtokban lévő ingatlanban lakás, vagy a kiterjedt rokon hálózattal rendelkezés.. Az eredmények közül az egyik legmeghatározóbbnak azt tartjuk, hogy konkrét adatokkal alátámasztható bizonyíték született arra vonatkozóan, hogy a népszámlálások által rajzolt határokat – legyen ez lakófél vagy épület – átlépő elemzésekkel egy jóval komplexebb társadalom képe rajzolódik ki előttünk. A kulcskérdés így már nem is az, hogy kik élnek egy házban vagy egy háztartásban, hanem, hogy milyen kapcsolat fűzi össze azokat, akik a településen éltek, függetlenül attól, hogy egy házban összeírt idegenek vagy külön épületbe költözött rokonok.

5. Az értekezés témakörében közzétett publikációk, konferenciaszereplések

Tanulmányok

- 2019 Gyimesi, Réka – Kehl, Dániel: A Spatial Analysis of the Socio-economic Structure of Bonyhád Based on the Census of 1869. *Hungarian Historical Review: New Series Of Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 2019. 8. 28–51.
- 2018 "Kimutatása az országban uralgó cholerajárvány állásának." Egy forrás térképre vetítésének módszertani kérdései. In: Vitári Zsolt (szerk.): Globális vetületek. Ünnepi kötet Fischer Ferenc 65. születésnapjára. PTE BTK TTI-Fakultás Kiadó, Pécs-Budapest, 2018. 187-197.
- 2018 Köztörténeti és módszertani megjegyzések az 1869-es népszámlálás kapcsán. In: Bene Krisztián – Huszár Mihály – Kolontári Attila: A pécsi ruszisztika szolgálatában: Bebesi György 60 éves. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2018. 58–65.
- 2017 „...különben is tisztában voltunk, hogy minden honpolgár magyar”: A népszámlálások kérdéskörének változásai 1850 és 1941 között. In: Bene Sándor – Dobos István (szerk.): Az idő alakzatai és időtapasztalat a magyarságtudományokban: A doktoriskolák V. nemzetközi magyarságtudományi konferenciájának előadásai. Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, Budapest, 2017. 89–102.
- 2016 Adalékok a Tolna megyei német telepesek történetéhez. In: Slachta Krisztina – Bánkuti Gábor – Vonyó József (szerk.): Sed intelligere: Tanulmányok a hatvanöt éves Gyarmati György tiszteletére. Kronosz Kiadó, Pécs, 2016. 97–110.
- 2016 Mohács és Bonyhád társadalmának vizsgálata a történeti demográfia eszközeivel – források és módszerek. In: Pap József - Tóth Árpád (szerk.): *Vidéki élet és vidéki társadalom Magyarországon. A Hajnal István Kör - Társadalomtörténeti Egyesület 2014. évi, egri konferenciájának kötete.* Hajnal István Kör - Társadalomtörténeti Egyesület, Budapest, 2016. 82–93.
- 2016 Bonyhád népesedéstörténeti forrásai 1850 és 1941 között. In: Szóts Zoltán (szerk.): Források a Völgység tanulmányozásához. Előadások a VI. Völgységi konferencián (2015. október 30.) Bonyhád, 2016. 117–124.

Előadások

- 2020 #hagyomány #innováció #történelem c. konferencia, Eger *A források digitalizációjának és összekapcsolásának lehetőségei a 19. századi Bonyhád történetének kutatásában*
- 2019 The 3rd European Society of Historical Demography Conference, Pécs, Hungary *Life Courses in 18–19th Century Hungary: The Impact of the Parents' Widowhood and Remarriage on Their Children's Life Events, Bonyhád and Zsámbék (1770–1850)* Co-author: Péter Őri
- 2018 European Social Science History Conference 2018, Belfast, Egyesült Királyság *East of the Hajnal-line: Household structure, first marriage and out-migration in Hungary (Zsámbék and Bonyhád in the 1850s and 1860s)* Co-author: Péter Őri

- 2018 Apák és fiúk, anyák és lányok. Szülői szerepek, gondoskodás és tekintély a pre-modern családban (1500–1918), Budapest. *Lehetőségek a mozaikcsaládok azonosítására a 19. századi bonyhádi forrásokban*
- 2017 Family, Kinship, and Historical Data: An International Workshop on Recent Developments in East-Central and Southeast Europe, Centre for Population Studies, Kolozsvár, Románia
The Demographic Processes of the Second Half of 19th Century on the Example of Bonyhád - Sources and Methods
- 2016 BSPS (British Society for Population Studies) Annual Conference 2016, Winchester, Egyesült Királyság. *The household structure in Hungary according to the census of 1869 (poster)*
- 2016 HISCO workshop, Old and New Historical Databases: queries and challenges in the process of coding of occupations using HISCO, Centre for Population Studies, Cluj-Napoca/Kolozsvár, Románia
Building Database Using Hungarian Census Data
- 2016 I. Demográfia és Szociológia Doktorandusz Konferencia, Pécs. *Anyakönyvek, népszámlálások: a 19. századi Bonyhád népességének vizsgálata a történeti demográfia módszereivel.*

2023. január 31.